

Tiiu Erelt

Olnud keelekorraldaja ja terminoloog
eesti keele instituudis,
mitme ÕSi toimetaja ja koostaja

ÕS 100

Eesti õigekeelsussõnaraamatute ajalugu on 100 aastat pikk – kestnud nii sama kaua kui Eesti vabariik. Mõlema algusaasta on 1918 ning mõlemal oli oma eellugu. Esimese ÕSi sünnile olid eelnenud keelearutelud Eesti Kirjameeste Seltsis, Eestimaa Rahvahariduse Seltsis ja Eesti Kirjanduse Seltsis. Kahe viimati mainitu ühiskomisjonis oli tehtud olulisi otsuseid eesti kirjakeele „täielisemaks ja ühetasasemaks” muutmise nimel. 1910. aastal otsustati ka see, et tuleb kokku seada „kirjaviisi õpetus ja sõnastik”. Reeglid kirjutas tervikuks Johannes Voldemar Veski – need ilmusid 1912. aastal pealkirja all „Eesti kirjakeele reeglid” ja olid aluseks esimese ÕSi 9-leheküljelise „Tähtsamate keelereeglite” tegemisel. Jaan Tammemägi koostas sõnastiku käsikirja ja aastail 1911–1917 arutati see „istangutel” sõna-sõnalt läbi. Kokku osales 15 asjatundjat. Rasketel aegade tõttu ootas käsikirja veel ühe aasta ning sai siis 1918. aasta lõpus ilmuda. Ebaühtlasest ja kõikuvast keelekasutusest oldi tüdinud ning ametiasutused ja koolid võtsid raamatu hea meelega vastu.

1. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” 1918 [XXIV + 149 lk] esitab oma nime kohaselt sõnade õigekirjutuse ehk ortograafia, aga sisaldab tegelikult ka morfoloogiat ja pisut tähendusmärkusi. Sõnastikus on umbes 20 000 märksõna – nii omasõnu kui ka valik

EESTI ÕIGEKEELSUSSÕNARAAMATUD:

- EKÕS 1918
  - EÕS I 1925, II 1930, III 1937
  - Elmar Muuk VÕS 1. trükk 1933 – 10. trükk 1946
  - Muugi koolisõnaraamat 1938
  - SÕS 1. vihik 1948, 2. vihik 1951 (jäi pooleli)
  - VÕS 1953
  - ÕS 1960
  - ÕS 1976 4 trükki
  - EKS ÕS 1999 ehk ÕS 1999 3 trükki
  - Õpilase ÕS 2004
  - EÕS ÕS 2006 ehk ÕS 2006
  - EÕS ÕS 2013 ehk ÕS 2013
- Kirjutis räägib sellest, mis raamatuid need sageli ette tulevad lühendid tähistavad.

tollal rohkesti lisandunud võõrsõnadest. Liitsõnad on üldiselt välja jäetud.

Enamik harilikke omasõnu on samasugusel kujul, nagu neid praegugi tunneme. Olgu siinjuures üksainus näide teistsuguse arengu kohta. Rahvakeeles on rohkesti variante: *libel*, *libl*, *lible*, *liblu*, *lipen*, *lipl*. EKÕS valis neist kolm: *libel*, *libl* ja *lipl*, kõigil omastav kääne *lible* ja osastav *liple*. Ent juba järgmine ÕS näitab lihtsustust: nimetav *lible*, omastav *lible*, osastav *liblet*.

Võõrsõnade kuju pole EKÕSis sageli tänapäevane. Nii on veel alles *us*-liide (*militarismus*, *sarkasmus*, *fanaatik*, *skeptik*), mille keeleuuendus peatselt ära lõikas; on rohkem viimase silbi rõhku ja pikki liiteid (*apelsiin*, *orgaan*, *trapeets*, *tsükloon*), mугanemata on *dilettant*, *pawiljong*, *zeniit*, *terpentiin*, *tramwai* jpt laenud. Ent *eerima*-verbid on juba asunud lühenemise teele (*tapetseerima* kõrval *tapeetima*, *protokolleerima* kõrval *protokollima*), siiski üksnes *treeneerima*, *analüüseerima*, *kontroleerima*. Õpetuse „Raamatu tarvitajatele“ 5. punkt ütleb: „Seal, kus võõrakeelse sõna järel on eestikeelne, võib tarvitada viimast esimese asemel.“ Nende omasõnade hulgas on nii tänapäeval käibivaid kui ka ainult sõnaraamatusse jäänuid. Ega me praegu tea, et *inventar* (tollal *inwentaar*) oleks *kalustik* või *galerii* (tollal *gallerii*) oleks *tõra*, tundmatud on ka sõna *baromeeter* kõrval *ilmaklaas*, *despoot* – *võimuvalitseja*, *tsentralisatsioon* – *keskkoondus* jmt.

Nagu eelnenud näidetest näha, on viimaseid aegu veel kasutusel *w*, järgmises ÕSis seisab juba *v*.

2. „**Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat**“ on kolmeköiteline ja köidete ilmumise vahed pikad: I 1925, II 1930 ja III 1937 [1720 lk]. Tiitellehel on kirjas, et see on „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II, täiendatud ja parandatud trükk. Nii võiks vormistada ainult täpse bibliokirje, muidu ajab see info asjatundmatu inimese segadusse. Tegelikult on EÕS täiesti uus, sisukas ja suur teos (umbes 130 000 märksõna).

Ilmumisaastaid vaadates näeme, et oli Eesti Vabariigi aeg ja kirja-keele intensiivse arendamise ajajärk. Eriti rohkesti lisandus keelde oskussõnu ja need said sisse ka EÕSi, sest teose põhiautor J. V. Veski oli just tol ajal keelemehena hulga erialade terminikomisjonides.

J. V. Veski soov oli rahvakeele stiihia kindlatesse rööbastesse juhtida, kirjakeelt kavakindlalt arendades saavutada „korraaunis ehitus“.

EÕSis on rohkesti sõnatüvesid, tuletisi ja liitsõnu, mida tegelikus keeles veel polnud, aga mida areneval kirjakeelel võis tarvis minna. Raamatust saab ideid noppida tänapäevalgi, aga ühtlasi tuleb teada, et süsteemitaotluse nimel on seal ka ülepingutusi nii morfoloogias kui ka sõnamoodustuses.

Eelkäijaga võrreldes on lisatud hääldusandmed – välde ja palatalisatsioon. Sisse on pääsenud tohutu liitsõnade mass. Palju rohkem on sõnaseletusi. Õigekirjutusjuhiseid EÕS ei esita, sest kavas oli veel neljas köide, milles olnuksid täiendused, õigekirjareeglid, kohanimed ja eesnimed. Seda ei tulnud, sest tulid okupatsioonid ja sõda.

3. Elmar Muugi „**Väike õigekeelsus-sõnaraamat**” 1933 [458 lk] on oma väiksusest hoolimata ÕSide reas väga oluline raamat – eesti kirjakeele tegelik ühtlustaja. Võrreldes akadeemilise kolmeköitelise EÕSiga oli see praktiline tarbeväljaanne, mida ilmus 10 trükki Eestis (viimane 1946) ja paar trükki paguluses. Trükkide vahel on erinevusi eelkõige keelenormide muutmise tõttu Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas, aga ka seepärast, et Muuk hakkas järjest enam arvestama tegelikku keelekasutust.

Märksõnade arv jääb alla 40 000 ja esituse kokkusurumise huvides ei anta suuri liitsõnasarju, vaid üksnes liitumisviiside mallid. Siiski on väikesesse raamatusse mahutatud õigekirjutusjuhised ja valik kohanimed. Käänamine-pööramine ei ole enam esitatud sõnalõppude järgi, vaid muuttüübistiku alusel.

4. Haridusministeeriumi soovil koostas Elmar Muuk veel „**Eesti koolisõnaraamatu**” 1938 [255 lk]. See oli aga liiga napp ega löönud rahva hulgas väga populaarse VÕSi kõrval enam läbi.
5. „**Suur õigekeelsus-sõnaraamat**” 1. vihik 1948, II vihik 1951 [288 lk] oli kavandatud väga mahukana ja pidi ilmuma vihikute kaupa. Seda hakati tegema kohe pärast sõda vast asutatud Keele ja Kirjanduse Instituudis. Kuid peagi saadi aru, et nii suureks sõnaraamatuks ei ole jaksu. 1951. aastal jäeti suur ÕS sõna *kobras* juures pooleli ning otsustati teha kõigepealt valmis väiksem.
6. Selleks sai „**Väike õigekeelsuse sõnaraamat**” 1953 [350 lk], mille kohta alati öeldaksegi 1953. aasta VÕS – nii eristub ta 3. punktis kirjeldatud Muugi VÕSist. Tollal ainuvalitsenud rahvalikkuse põhimõtte alusel püüti sõnastik teha rahvakeelele vastavam. Paraku tõlgendati seda nii,

et sõna või vormi valikul lähtuti üksnes tavalisusest. Kirjakeel pidi olema üks ja ühtne, allkeelte olemasolu ja vajadusi tollal ei nähtud. Eriti taheti vähendada rööpvorme käänamisel-pööramisel, et „suunata keeletarvitust võimalikult suurema ühtsuse poole”. (Enamik neist sai sõnaraamatusse tagasi alles 1976.)

Nii oli tulemuseks vaesem sõnaraamat kui Muugi VÕS. Olukorra jäikust võimendas tollane arusaam, et keelend, mida pole „keelekoo- deksis” ÕSis, ei olegi õige keelend.

7. **„Õigekeelsuse sõnaraamat” 1960** [872 lk] valmis Keele ja Kirjanduse Instituudis nagu kõik ÕSid viimase 70 aasta jooksul. Sellest sai suur ja sisukas raamat. Hõlmati rohkesti uut oskussõnavara, mida oli kogutud 1950. aastate jooksul. Esimest korda praktiseeriti seda, et termininimestikud saadeti erialade kaupa seisukohavõtuks spetsialistidele. Raamatus on umbes 100 000 märksõna ja sõnavalik üldse mitmekülgne. Muuttüübigi jäeti samaks mis SÕSis ja 1953. aasta VÕSis, s.o nagu see oli Elmar Muugi süsteemi alusel tehtud. Sõnaseletused on põhjalikumad ja täpsemad. Kohanimede valimik on eraldi osa ja õigekirjutusreeglid põhjalikumad. Uudsena on lisatud tähtsamate ladinakirjaliste keelte nimede häälendamise juhised ning vene, kreeka ja hiina nimede ümberkirjutustabelid.

Raamat pälvis suurt tähelepanu ja rohkesti kriitikat nagu ÕSide puhul tavaks, jäi aga ometi õigekeelsuse autoriteetseks aluseks poolteiseks aastakümneks.

8. **„Õigekeelsussõnaraamat” 1976** [928 lk] oli algul mõeldud eelmise ÕSi 2. trükina, aga veninud ajavahe eelmisega (16 aastat) viis ikkagi selleni, et töö tulemus oli uus, iseseisev sõnaraamat. Sõnavalikut ja seletusi sai täpsustada ka seletussõnaraamatu jaoks kogutud suure kartoteegi järgi. Termininimestikud käisid jälle erialade kaupa spetsialistide käes ülevaatomisel. Kokku on selles ÕSis umbes 115 000 märksõna ja kõik 7. punktis nimetatud lisad.

Muutused keeles olid vahepeal olnud suured mitte üksnes sõnavaras. Osa neist said ÕSi tegijad ka normingutes kajastada, kuid paljutki mitte, sest tollane vabariiklik õigekeelsuskomisjon seisis muutustele jäigalt vastu. Pärast ÕSi ilmumist lahvas aga nii terav kriitika morfoloogia ja lisas esitatud õigekeelsusreeglite pihta, et see viis paratamatult VÕKi koosseisu uuendamiseni ja suurte

normimuutusteni seitsmekümnendate lõpus – kaheksakümnendate algul.

Muidu väga heast sõnaraamatust ilmus neli muutmata trükki kogutiraažiga 100 000, mis usutavasti on meie väikese rahva puhul suurim võimalik ÕSide arv. (Neid trükke tuleks kutsuda ikka ÕS 1976-ks.) Möödus tervelt 23 aastat, kuni tuli täiesti uus ja isegi uut tüüpi keelekorraldussõnaraamat.

9. „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” [1040 lk] jätkab ÕSide traditsiooni selle poolest, et on universaalne sõnaraamat, sisaldades infot õigekirja, häälduse, käänamise-pööramise, sõnamoodustuse, sõnade tähenduste ja kasutusvaldkonna kohta. Aga erinevalt eelmistest ÕSidest annab ta ka näiteid, kuidas sõnu lauseis kasutada.

Sõnaraamatu ülesehitus on raskem kui eelmistel rangelt tähes-tikulistel ÕSidel. See on pesasüsteemis, nagu oli varasematest olnud ainult EÕS (2. punkt). Nii saab paremini näidata moodustusseoseid sõnade vahel. Sõnaartikleid on umbes 50 000, kuid need sisaldavad veel rohkesti liitsõnu ja tuletisi – kokku on sõnu ligi 130 000.

Raamatust paistab keelekorralduse uuenemine: endine käskiv normimine (õige – väär) on asendunud suunava ja soovitava normimisega (hea – kehv). Uus ÕS esitab oma ilmutisaegse kirjakeele seisundi ja soovitatavad arenguvõimalused, näitab keeleliste vahendite rikkust ja allkeelte erisuguseid vajadusi (neutraalkirjakeel vs. argikeel, üldkeel – oskuskeel jne). Siia on lõpuks jõudnud ka kahe kümnendi jooksul tehtud normimuutused.

Üks kõrvalmärkus. ÕSi sajandi esimeses pooles olid autorid ainult mehed, 1976. a ÕSi puhul nii mehed kui ka naised, pärast seda on põhiautorid olnud ainult naised.

10. ÕSide pikas reas oli otse koolide tarvis tehtud ainult üks – 4. punktis nimetatud „Väike koolisõnaraamat” 1938. Pärast mahuka ÕS 1999 ilmutumist hakkasid emakeeleõpetajad, eesti keele kui teise keele õpetajad ning haridusministeeriumi töötajad taas rääkima vajadusest väiksema koolisõnaraamatu järele. Seda soovi täites valmiski Eesti Keele Instituudis „Õpilase ÕS” 2004 [324 lk]. Sõnastik ei korda vormi poolest ühtki varasemat ÕSi – on võimalikult lihtne, et saaks õpilasi varakult sõnaraamatut kasutama harjutada ning siis hiljem keerukamale üle minna. Paraku jääb osa ühiskonnast lihtsustust vajama ka

pärast kooli ega saa keerukama sõnaraamatuga üldse hakkama. Lihtsat sõnastikku kasutades aga välditaks piinlikumad keelevead. „Õpilase ÕS” annab normkirjakeele kõige tarvilikuma info.

Huvitaval kombel tabas uut koolisõnaraamatut sama saatus mis omaaegset Muugi koolisõnaraamatut – on puudunud igasugune huvi seda kasutada, olevat õpilastele igav. Siis on muidugi hea, et meil nii targad õppurid on.

11. „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” [1220 lk] on nagu ÕS 1999 tänapäeva kirjakeele sõnaraamat ja esitab XXI sajandi alguses kasutatud kirjakeelt. On lisatud rohkesti käibele tulnud uusi sõnu. Peale selle pakub ÕS tulevikku vaadates keeleainest, mis pole veel laias käibes, kuid mida kirjakeel vajaks. Seegi sõnaraamat ei piirdu ainult keelekasutuse kirjeldamisega, vaid annab ka hinnanguid, mis on hea ja mis kehv.

Üle 1000-leheküljelistes ÕS 1999-s ja 2006-s ei ole enam varasemais ÕSides seisnud õigekirjutusjuhiste osa. Selle asemel tuleks appi võtta Tiiu Ereli koostatud ligi 100-leheküljeline „Eesti ortograafia” (5. trükk 2016), mis on mõeldudki kasutamiseks koos sõnaraamatuga.

Ajale kohaselt on ÕS 2006 esimene ÕS, mille paberväljaandega rööpselt valmis elektrooniline versioon.

12. „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013” [1222 lk] on oma olemuselt sama mis 1999. ja 2006. aastal ilmunud eelkäijad. Ta annab kirjakeele kui üldrahvaliku ja ühtseima keelekuju sõnavara ning vähesel määral koha- ja sotsiaalmurrete keeleainest (sageli pigem võrdluseks kirja-keelega). On lisatud 2000 uut sõna ja välja jäetud aegunud, täiendatud sõnaseletusi, täpsustatud näitestikku, ajakohastatud soovitusi. Abi saadi seletussõnaraamatu ja võõrsõnade leksikoni ümbertöötatud uustrükkidest, keelekorpustest ja muudest kogudest, aga eelkõige koguti ise keelest, mis meie ümber. Mitmegi eriala terminivalikut oli võimalik asjatundjate abiga viimistleda. Nii läheb ÕS aina paremaks sõnaraamatuks – ikka lähemale leksikograafide seas levinud tõele, et 7. täiendatud ja parandatud trükk tuleb juba peaaegu nagu üks sõnaraamat olema peaks.

Paraku ei saa heaks kiita muuttüübistiku uue vastu väljavahetamist. Morfoloogia esitus, nagu Henn Saari selle keelekorraldussõnaraamatu jaoks lõi ning ÕS 1999 ja 2006 rakendasid, arvestas inimest,

sõnaraamatu kasutajat, uus morfoloogia arvestab vahendit, arvutit ja eesti keele instituudi universaalset sõnastikusüsteemi.

Aasta lõpus on oodata järgmist sõnaraamatut ÕS 2018.

Pikemalt saab ÕSide kohta lugeda:

Tiiu Ereht. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. – ÕSi lätted. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2007, lk 5–34. Seal on ka kõigi ÕSide bibliokirjed ja näidisleheküljed ning esimese, 1918. aasta EKÕSi taastrükk.

Maire Raadik. Mida uut on uues õigekeelsussõnaraamatus? – Oma Keel 2014, 1, lk 67–75.

OK